

AZ ERKÖLCS PARADOXONA

– a kurész és a szent –

Mi is az ő nemzetségéből valók vagyunk.
(Epimenidész, Szent Pál)

*A krétaiak örök hazugok, gonosz fenevadak és
falánk naplopók.*
(Epimenidész, Szent Pál)

Bertrand Russell „**Filozófiai fejlődésem**”¹ című filozófiai önéletrajzának mottójául Pál apostol leveliből idéz, többek között Titushoz írtból. Tudjuk, hogy egy azon a krétaiak közül, akik „örök hazugok”, nem más mint Epimenidész.

Epimenidész és Pál? – két, egymástól távoli időben élő, alapvetően különböző ember. Egymás mellé állításuk szinte rögtön szemet szúr. Hogyan kerülhet egymás mellé a misztikus ködből éppen csak elő-előtűnő görög politeista mágus és a történelmi folyamatok centrumában nyüzsgő zsidó-római monoteista szent vallásalapító? Fellépésük közben több mint fél évezred telt el, s bár akkoriban az idő lassabban folyt, mint manapság, de nem annyira, hogy ne épített volna közénk falat, gátat, árkot, sáncot, ilyen-olyan korlátot! Milyen eszmei hajszalerek vezethetnek a knósszoszi kurésztól a tarzuszi apostolhoz?

S újabb két évezred telik el, s milyen két évezred, hogy Szent Pált megidézi a XX. századi filozófia óriása, aki miközben a matematikában, a fizikában, a logikában, az ismeretelméletben, a tudományok tudományában korszakalkotó fölismeréseket tett, aközben állandó küzdelmet vívott a vallással, az istenhittel és az irracionalizmussal. Mi köti össze a Szentet és az Agnosztikust?

A KURÉSZ

Az összetorlódó kül- és belpolitikai feszültségek levezetésére, az eszmei zűrzavar rendezésére 621-ben arkhónná választott Drakón meghívta Athénbe a phaisztoszi vagy knósszoszi kurészt, Epimenidészt: „A várost félelmetes csodajelek hozták rémületbe, s a jósök az áldozatokból azt olvasták ki, hogy jóvá kell tenni a vérbűnöket és vérfertőzéseket. Az athéniak ekkor Krétába küldtek a phaisztoszi Epimenidészért.”² Meghívásában része lehetett Delphoinak. Erre utal Platón: Epimenidész „isteni jóslat alapján” ment a városba, s Diogenész Laertiosz is Püthia jóslatára utal.³

Epimenidészt Balté nimfa gyermekének, Aiakosz reinkarnációjának mondták.⁴ Élete első felében juhász volt. Bűne miatt kerülhetett a kurészok szent Zeusz-barlangjába,⁵ ahol ötvenhét évig aludt.⁶ Inkubációjából arra következtek, hogy a túlvilágon járt. Amikor „álmából” felébredt, a „halandó, sokféleképpen pusztuló embereknél többé válva”,⁷ mint „theosz anér”, azaz mint „isteni férfiú”, bölcsként és varázslóként⁸ lépett vissza az életbe. Szent voltáról hosszú haja,⁹ a testét borító tetoválások („epimenidészi bőr”)¹⁰ és kivételesen hosszú élete¹¹ árulkodott. Megvilágosodva – mondjuk: „epimenidészi fordulata” után – korszerűsítette a világ keletkezéséről szóló ősi tanításokat, megtisztulási szertartásokra vonatkozó isteni kinyilatkoztatásokkal kápráztatta el az embereket.¹² Urbánus vallási reformja alapján¹³ Plutarkhosz „neosz kurész”-nak, új kurésznek mondja őt.¹⁴

I. e. 596 körül érkezett Athénba, s „ezek után megtisztította a várost.”¹⁵ A szertartás az aratás utáni időszakban tartott Thargélia ünnep része volt, ekkor jelölték ki, kínozták meg fügefavesszőkkel és tengeri hagymával¹⁶ csapkodva, majd égették el a bűnbakot, „pharmakosz”-t.

*A pharmakosz, a tisztítás ilyen szokás volt régen:
Ha az istenek haragja bajjal sújtott egy várost,
Akár éhség, akár dögvész, vagy másfajta nagy csapás,
Áldozatul kijelölték, ki mind közt a legrútabb volt,*

*Mint bűnbakot a városért, melyet a csapás sújtott.
 Áldozatként kiállították egy kinyúló szirtre,
 Sajtot adtak a kezébe, kenyeret és fügéket,
 Utána hétszer ráverték a szeméremtagjára
 Csalánnal vagy fügeággal és más vad növényekkel,
 Végül vad fákból rakott máglya tüzén elégették,
 S hamvát szélbe szórták, tisztítván a szenvedő várost.’
 A legjobban Hippónax írta le a szokást:
 ”A várost tisztítják, s fügeággal verjék meg”,
 S ugyanebben a versében még másutt is ezt írja:
 ”Tengerbe dobva és jól megkorbácsolva
 Fügegallyal és csalánnal, mint egy pharmakost”;
 És ismét más helyeken ezt mondja versében:
 ”És őbelőle kell csinálni pharmakost.”¹⁷*

Epimenidész megérkezése után „Bölcsőbb és szelídebb istentiszteleteket, temetkezési szokásokat honosított meg; bevezetett bizonyos áldozatokat a gyászszertartások közé, s eltörölte azokat a durva és barbár szokásokat, amelyeket a legtöbb asszony kötelezőnek tartott. A legfontosabb azonban, hogy különféle engesztelő és megtisztító szertartásokkal, valamint szentélyek építésével felavatta és megszentelte a várost; a lakosságot az igazságos szóra figyelővé és egyetértésre hajlamossá tette.”¹⁸ A „pharmakosz”-t attól kezdve nem égették meg, hanem kiűzték a poliszból.

Alexandriai Kelemen szerint „néhányek azt mondják, a hét bölcs közé tartozott”.¹⁹ Goethe az ő szájába adja a következőket:

*Testvérek, gyertek! A liget
 felé tolongó nép siet,
 minden irányból árad.
 Okulni nagyonis szeret
 de nem szívesen fárad:
 lássátok el nyersen a baját,
 ha rátér a dologra.*

amire az emberek így válaszolnak:

*Hóbortosok, adjátok át
 nekünk homályos szóvirág
 nélkül tudásotok ma.*²⁰

Goethe tehát Epimenidésztől eredezteti a bölcseket, valamint a bölcs és a tömeg ellentétét.

A TÁRSADALMI ARKHÉ

Ellenmitológiai racionalitásának alapvető eredménye, hogy ő volt az elsők egyike, aki felismerte azt a közönséges, mindennapi, tömeges, közvetlen, elemi, legtermészetesebb emberi társulást, amivel **történelmileg kezdődik**, s amelyből **logikailag felépíthető** a városállam közössége. Ez a módszer teszi lehetővé, hogy – mint Hegel megfogalmazta – az ember megtalálja „az elsősorban előtte fekvő részletek végtelen tömegéből a dolog egyszerű elveit, a dolgokban hatékony és a dolgot irányító értelmet”.²¹ Ő kísérelte meg először, hogy egy tudomány egész tartalmát levezesse egyszerű viszonyokból, s így a dolgot, mint egészet eszmeileg benső összefüggéseiben rekonstruálja.

Az asztaltársakról van szó, ami Spártában a családból kiemelt és a családtól elszigetelt fiúk és férfiak társasága. Hasonlóképpen tudjuk azt is, hogy ősi, krétai intézmény példájára terjedt el Hellasz szerte, így Athénban is a közös étkezések rituáléja. Az „asztaltársak” vagy „jászoltársak” a görög valóság termékei, Max Weber mutatott rá, hogy „a fennmaradt források tanúsága szerint már az ókorban az ‘együttlakás’ (synoikismos) reális vagy fiktív tényének egyik eleme volt, hogy a közösségben egyesült szervezetek kultikus étkezése, a külön-külön megtartott prytaneion helyére a minden poliszban nélkülözhetetlen általános városi prytaneion került: a városi polgárok nemzetségeinek testvériségéből származó asztalközössége.”²² Így hozta létre Thészeusz a helyi prütaneinokból Athén egységes

prütaneionját. Athén neve ezért áll többes számban (Αθῆναι), ugyanilyen egyesülsből jött létre Thébai is.

E közösségek férfiak társaságai. Kharondasz és Epimenidész a társadalmat alapvetően, mint férfiak társadalmát írja le. Itt is a közvetlen szemlélet működik, mint a születő természetfilozófiában, hiszen a férfi és a nő, a szülő és a gyermek, a háznép, a falu, a polisz olyan emberi érintkezések és szerveződések, amelyek a mindennapi tapasztalatok számára közvetlenül adóttak. Az elvonatkoztatás szintje tehát semmivel sem alacsonyabb vagy magasabb rendű, mint a természetfilozófiában

Hogy Jézus tanítványainak együtt étkezése, kiváltképpen az Utolsó Vacsora, valamint a kereszténységben megőrzött áldozás, vagy Úrvacsora miképpen megy vissza az asztaltársaknak erre ősi ntézményére, annak feltárására érdemes lenne erőt és időt áldozni.

A HAZUG KRÉTAI

Epimenidész nemcsak a vallási reform eszméit, a knósszoszi Thalész alkotmányozási elveit hozta magával Krétából Athénbe, hanem a paradoxonikus gondolkodást is. Az első valóságos paradoxon krétai Epimenidészé volt: „*Minden krétai mindig hazudik!*” – ennyi az egész.²³

Nem ismerjük a „hazug” paradoxon születésének körülményeit, amely Epimenidész nevét halhatatlanná tette. A hagyomány szerint akkor mondta volna testvérének, amikor fölbredt hosszan tartó álmából, s nem értette meg az őt körülvevő világot, az pedig fölvilágosította négy vagy öt évtizedes szunnyadásáról, amit Epimenidész hitetlenkedéssel fogadott.

A kijelentés hátterét a mitológia adhatta. Ébredése után azért kiáltotta oda a knósszosziaknak, hogy minden krétai hazug, mert azok kétségbe vonták Zeusz halhatatlanságát. Erre bizonyára Kallimakhosz verse alapján következtetnek:

*Zeusz, mondják, hogy az Ida hegyén jöttél a világra,
s mondják: Arkádiában atyánk, melyikük hazudik hát?
„Krétaiak mindig hazugok”, hisz sírt is emeltek
néked, urunk; de te nem haltál meg, mert vagy örökké.²⁴*

Az i. sz. 160 körül működő Athénagorasz, korai keresztény apologéta Kallimakhosz logikája ellen fordult: „*hiszel ugyan Zeusz születésében, de nem hiszel sirjában, és azt véled, el tudod homályosítani az igazságot, közben éppen te nyilvánítod ki róla, hogy tudatlan, mint bárki, aki meghal...mert nem tudod, hogy csak a kezdet nélküli Isten örök.*”²⁵ Ha hazugság az isten halála, akkor az születése is, mert az isten **örökké él**, ha született, akkor meg is kell halnia.²⁶ Athénagorásznak igaza van Kallimakhossal, a keresztény teológiának a göröggel szemben.

A másik krétai **hazugság**: a szigetre rejtették a kiseded Zeuszt, a kurészok gyermeki sirását zajos táncukkal nyomták el. A kurészok – Epimenidész is közéjük tartozott – kultikus tevékenysége az igazság leplezése: a hazugság. A krétaiak rossz híre eredhet abból is, hogy Idomeneusz krétai király hazugsággal érte el, hogy a trójai zsákmányból a jogosnál nagyobb részt kapjon. Rousseau magyarázata: „*azért látunk Krétában a jó törvények ellenére gonosz embereket, mert Minosznak bűnnel terhelt embereket kellett fegyelmeznie.*”²⁷

Krétához kötődik az athéniak következő, paradoxont eredményező tette: „*Azt a harmincevezős gályát, melyen Thészeusz a fiatalokkal Krétába hajózott és épségben hazatért, az athéniak egészen Phalétoni Démétriosz idejéig megőrizték. Az elkorhadt deszkákat és a gerendákat időnként újakkal és erősekkkel cserélték fel, így a bölcselők is ezzel a hajóval példázódnak, amikor a ‘növekvőről’ vitatkoznak. Egy részük azt állítja, hogy a hajó ugyanaz maradt, más részük pedig, hogy megváltozott*” – olvashatjuk Plutarkhosznál.²⁸ Miként Bodin észrevette, Homérosz paradoxon-gyanús gondolata ugyanezt a problémát fogalmazza meg:

*Mint levelek születése, olyan csak az emberéke is.
Földresodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő
mást sarjaszt újra:
így van az emberi nemnél is, egy nő, más meg aláhull.²⁹*

Az is feltehető, hogy egy egyszerű, hétköznapi dologból indult ki az egész. Epimenidészt az athéniak csodálták, de lehettek ellenfelei és ellenségei, reform-ellenes, konzervatív erők, azok terjeszthették róla: „*Minden krétai mindig hazudik!*”. E korántsem hízegő kijelentés fonákságát Epimenidész a maga javára kiaknázza, és ellenzői ellen

fordította. Ugyanis „*ha azt mondd, hazudsz és igazat mondasz, hazudsz; márpedig azt mondd hazudsz és igazat mondasz; tehát hazudsz*” – fejtegeti i. e. 2. században Khrüszipposz.³⁰ Elképzelhető, mennyire megütköztek az athéniak azon, hogy Epimenidész akkor mond igazat, amikor hazudik, s akkor hazudik, amikor igazat mond.³¹

Epimenidészt vallási reformerként hívták meg Athénba, de mint társadalomfilozófus, szociológus és logikus távozott Spártába, valószínűleg Peiszisztratosz első türanniája idején.

EPIMENIDÉSZ LEVELE

Diogenész Laertiosz a filozófusok életéről és nézeteiről írt munkájában közli Epimenidésznek Szolónhoz küldött, minden valószínűség szerint kitalált levelét. Diogenész közölte levelek nem hitelesek. Nem hitelesek, de ez nem azt jelenti, hogy pusztán kitalációk, tartalmuk jellemző írójukra és címzettjükre, s talán őrzik azt a hagyományt, hogy volt a nevezettek között levélváltás.

A levelet Epimenidész nem Spártából, hanem Krétáról címezte, ahová visszavonult.

Epimenidész megerősítette a szövetséget Knószosz és Athén között. A levélben a korábbi közös munkában kialakult barátság alapján meghívja a kegyvesztett s életében is veszélyeztetett, hazátlanul bolyongó Szolónt Krétára, ahol „*nem kell félned az uralkodótól.*”³² A meghívást, ha volt is ilyen, Szolón nem fogadta el.

A levelet ugyan a kurész Epimenidész írta, de teljesen ment minden szentségtől és pradoxontól, teljesen evilági, politikai kérdéseket boncol: Szolón jó törvényeket hozott, s az athéniak megszokták a szabadságot, szegénytől eltelve sokáig nem viselik el, hogy szolgaságban éljenek, nem szívelik Peiszisztratosz türanniáját.

A hazug kurész itt az igazságosság mellett áll ki, s igazságot szolgáltat Szolónnak. Athénhoz képest Knószosz a szabadság és az igazságosság földje.

A SZENT

A damaszkuszi úton a keresztényeket üldöző, csodát látó zsidó Saulból kereszténnyé és apostollá lett Pál széles látókörű férfiú volt. Zsidóként, majd „*pálfordulása*” után megtért keresztényként és térítőként, római polgárként ismerte a római birodalom centrumait és perifériáit Spanyolországtól Damaszkuszig, bejárta Izrael és Júdea szent tájait, a korai pogány-keresztény gyülekezetek városait. Járt Rómában, Athénban, Milétoszbán, Epheszoszban, Apollóniában, volt Szamoszon, Cipruson, Krétán, Máltán, éppen úgy ismerte a Márvány- és a Fekete-tenger partjait, mint a Földközi-tenger hajóútjait. A keresztény Odüsszeusz³³ filozófiailag is művelt volt, járatos a hét görög bölcs tanításában, ismerte Epimenidészt, Szolónt, vitázott az epikureusokkal és a sztoikusokkal, idézett tőlük, gondolati fordulatokat vett át, ismereteit kamatoztatta a pogány-keresztények megnyerésében.³⁴ A görög poliszokat bejárva prédikálta az egy isten hitet a görögöknek.

Athénban a sok szentély között megtalálta az ő Istenét az „*Ismeretlen Isten*” szemelyében:

*Pál az Areopágusz közepére állt és elkezdett beszélni: „Athéni férfiak! Látom, hogy minden szempontból igen vallásosak vagytok. Amint szétnéztem és megtekintettem szentélyeiteket, ráakadtam egy oltárra, amelyen az a felírás állt: Az ismeretlen istennek. Nos, én azt hirdetem nektek, akit ti ismeretlenül tiszteltek. (ApCsel. 17,22-23.)”*³⁵

Pál láthatóan hidat próbált építeni a görög és a keresztény gondolkodás közé.³⁶ Amikor az egyetlen, egyedüli Istenről beszél hozzájuk, hogy „*keressék az Istent, hogy szinte kitapogassák és megtalálják, hiszen nincs messze egyiküktől sem*”, akkor az athéni Areopagoszon megidézte Epimenidész egyik gondolatát:

*benne élünk, mozgunk és vagyunk, ahogy költőitek is mondják: „Mi is az ő nemzetségéből valók vagyunk.” (ApCsel 17.24-28)*³⁷

Különben a gondolat ősrégi. A kijelentés, hogy „*Mi is az ő nemzetségéből valók vagyunk*”, erősen emlékeztet Homérosz tételére, ami szerint Zeusz „*az emberek, istenek atyja*”,³⁸ vagy Hésziodosz megfogalmazására, hogy ő „*az istenek és a halandók atyja*”,³⁹ és máshol, hogy „*Egy törzsből származnak az istenek és a halandók.*”⁴⁰ Az orfikusok hasonlóképpen vélekednek Gaiáról: „*Földanya, boldogok anyja, a halandó embereké is, mindenadó,*

*mindentápláló, mindenemésztő.*⁴¹ Később a filozófus Xenophanészról: „Egy isten, ki az isteni s emberi nem legerősije”⁴²

Ha máskor nem, de az epimenidészi paradoxon átvételével világossá válik, hogy ugyan az epimenidészi politeizmus és a páli monoteizmus között ég és föld van, de az óriási távolság ellenére minden európai vallásosság közös eleme megjelenik abban, hogy az emberi nem az isteni nem leszármazottja, teremtménye.

PÁL LEVELE

Tituszhoz Krétára írt levelében ismét egy Epimenidész-idézet rejlik. Már a zsidó gondolkodásban megjelent Epimenidészhez hasonlóan: „Csüggedezésemben ezt mondtam én: Minden ember hazug.” (Zsolt 116,11) Ez a szentírási háttér is motiválhatta Pál affinitását az epimenidészi paradoxonhoz.

Szent Pál hittérítésének, a krétai zsidó ellenállás elutasításának egy érdekes epizódja kötődik a paradoxonhoz:

Saját prófétáik közül az egyik már megállapította: „A krétaiak örök hazugok, gonosz fenevadak és falánk naplopók.” (Tit 1.12)⁴³

Epimenidész és Pál eszmei kapcsolata abból fakadhat, hogy a vallás alapkérdésében egyetértettek, s a maguk idejében mindketten vallási reformátorként léptek föl. Epimenidész paradoxonának tartalma ugyan logikai, de formája etikai. A zsidó-keresztény szellemet éppen ez a vonása érdekelte.

Más formában és összefüggésben is felveti Pál a gondolatot. Ha tudja, ha nem, ha felismerik, s ha nem, tudatalattijában ott sügött Epimenidész:

Ha vannak, akik hűtlenek lettek, vajon nem teszi hitetlenségük Isten hűségét hatástalanná? Egyáltalán nem, ellenkezőleg: Isten igaz, még ha minden ember hazug is. (Róm 3.3-4)⁴⁴

A „Minden ember hazug” epimenidészi ihletettsége mögött Pálban az a görög meggyőződés is tovább élhetett, hogy az ember képtelen az igazság feltárására, az igazság az istenek kiváltsága.

Meglehet, hogy az epimenidészi a paradoxon eredeti formáját Pál őrizte meg.

Epimenidész alakjában Pál apostol Kréta „prófétáját”, a krétai papi kaszt egyik vezetőjét látta. Pál érdeme, hogy Epimenidész emléke és paradoxona a keresztény gondolkodásban sohasem halványult el.

Pál etikai elítélést érzett ki Epimenidész paradoxonából, s nem fordított figyelmet logikai szerkezetére. Hogy sokáig az etikai megközelítés volt az uralkodó, abban szerepe volt, hogy logikai tartalmával megbirkózni nem tudtak, a paradoxon etikai burka sokáig elfedte a logikai tartalmat, s ezzel részben a paradoxon paradoxon voltát.

PARADOXONOK

Lukács György visszatekintve a modern művészet magaslatáról a görög világot illuzórikusan úgy jellemzi, mint amelyben a művész „A formák alkotó körét még a paradoxon innen húzza meg, és mindaz, ami a paradoxon aktualizálódása óta szükségképp sekélyességhez vezetett, őt teljességhez segíti.”⁴⁵ A görög teljesség abban kulminál, hogy képesek felismerni a paradoxonokat, és a mítosz segítségével feldolgozni, és racionális egésszé építeni világukat.⁴⁶

A hazugság-probléma már az „**Íliász**”-ban felmerült: „Gyűlöletes nékem... Az, ki szívében mást rejt s ismét más van a nyelvén.”⁴⁷ Arisztotelész tudta, hogy a hazugság gyökerei Krétába nyúlnak: „Elsősorban Homérosz tanította meg a többieket arra, hogyan kell nem igaz dolgokat elmondani. Ennek módja a téves következtetés. Ha ugyanis egy bizonyos dolog léte esetén egy másik is megvan, vagy megtörténik esetén a másik is megtörténik, az emberek azt hiszik, hogy ha az utóbbi megvan, akkor az előbbi is szükségszerűen megvan vagy megtörténik; ez azonban nem igaz. Ezért, ha az első nem igaz, valami mást kell hozzátenni, ami az első léte esetén szükségszerűen van vagy megtörténik; éppen, mert tudjuk, hogy ez utóbbi igaz, elménk tévesen azt következteti, hogy az előbbi is valóban létezik. Ezt példázza az ‘Odüsszeia’ lábmosás-jelenete.”⁴⁸

Tóth Imre az „**Odüsszeia**” egy másik helyén lelte fel az első szofisztikus szójátékot az „*usztisz*”-ban, a „*Senki*”-ben.⁴⁹ Küklópsz kérdezi a bolyongó hőstől: „*Kik vagytok?*”,⁵⁰ s erre Odüsszeusz felelete:

*Senkise, ez a nevem; így hívnak Senkise otthon
édessanyám meg apám és minden többi barátom.*⁵¹

Odüsszeusz hazudik, félrevezet, mert ő a nem-léttel rejti el igazi mibenlétüket: „*Sok hazugot mondott, mi olyan volt, mint az igazság.*”⁵² Odüsszeusz új erkölcsiséget képvisel: a furfangos, mások eszén túljáró, az igazságot hazugsággal leplező kereskedő-hajózó magatartást.

Tóth Imre másik, modernebb példája: Magritte képén egy pipa neorealista képe látható s egy felirat, „*Ez nem pipa*”.⁵³ A festmény és megoldása rímél Platón egy gondolatára: „*A festő például – így fejezhetjük ki magunkat – le tudja nekünk festeni a vargát, az ácsot s a többi mesterembert is, anélkül, hogy e mesterségekhez valamit is konyítana, de azért – ha jó festő – azáltal, hogy egy ácsot lefest, és azt messziről mutatja, a gyermeket és az oktalan embereket könnyen megtéveszti, mert a kép valóságos ácsnak látszik*”,⁵⁴ éppen úgy, mint a pipa valóságos pipának.

Ne feledjük el, hogy Hésziodosz fogalmazta meg: „*Szánkon tarka hazugság, mind a valóra hasonlít*” ismert múzsai szózatot. Kallinosz hozzáteszi:

*Én csak olyat hazudok, hogy higgye, ki hallgat a szómra.*⁵⁵

Lukianosz a maga módján forgatja ki a paradoxont: „*hazudozásra adom a fejemet. Ez azonban könnyebben megbocsátható nekem, mint a többieknek, mert én legalább egyszer igazat mondok, amikor tudniillik ezennel bevallom, hogy hazudom.*”⁵⁶

Hésziodosz másik paradoxona: „*Balgák, nem tudják, hogy a fél az több az egésznél*”.⁵⁷ Ez majd Pittakosz is vallja,⁵⁸ de „*alighanem így gondolkozott erről a kérdésről már az eleai Zénón is, mert különben nem állíthatta volna föl paradoxonát: 'A fele idő egyenlő a duplájával.*”⁵⁹ Lehet-e a rész több, az egésznél? Euklidész 8. axiómája majd kimondja, hogy az egész nagyobb, mint a rész, aminek alapján majd felhossa, hogy „*a kisebb egyenlő volna a nagyobb, ami nem lehetséges*”.⁶⁰ A vitában Euklidész lett a győztes,⁶¹ ám kiderült, végül a hésziodoszi és az epimenidészi paradoxon termékenyíti meg a modern tudományt, a filozófiát, a logikát, a matematika fejlődését.⁶² Kiderült, hogy az „*egész*” halmaz minden egyes pontjának megfelel a „*fél*” halmaz minden egyes pontja, ugyan a fél nem több az egésznél, de a két halmaz ekvivalens.⁶³

Platón eljut a „*Létező*” és a „*Nem Létező*” dialektikájához: „*a Létezőnek is része van a Nemlétezőnek, és a Nem Létezőnek is része van a Létezőnek*”.⁶⁴ A **Senkise** létezése ezzel megoldást nyert: a nem létező is létezik, mint nem-létező. Arisztotelész, a formális logika megalapítója ugyan a paradoxont szofisztikaként elvetette, de ugyanakkor legközelebb került megoldásához: „*a 'mindenki' kifejezés kétértelmű. Még ha 'minden egyes' -ről lenne szó, ez talán inkább kifejezné azt, amit Szókratész ki akar fejezni (mert akkor mindenki ugyanazt a fiút és ugyanazt az asszonyt mondaná a magáénak, s ugyanúgy a vagyont és mást is, ami reá jut). Csakhogy ezt nem így mondják azok, akiknek közös feleségük és gyerekeik lesznek, hanem abban az értelemben, hogy 'mindenkié', de nem 'minden egyes' birtokolja. Világos, hogy egy bizonyos hamis okoskodás van ebben a kifejezésben: 'mindenki' (mert ezek a kifejezések: 'mindenki', 'mindketten', 'páratlan', 'páros' kétértelműségük miatt az okfejtésben is vitás következtetésekre vezetnek; s így ha mindenki 'enyém'-nek mond ugyanazt, lehet nagyon tetszetős, csak persze lehetetlen, de másfelől semmiképp sem fejezi ki az egyetértést).*”⁶⁵ A „*mindenki*” és a „*minden egyes*” viszonya ugyanaz, mint Russellnél a „*minden görög ember halandó*” és „*Szókratész halandó*” viszonya. Az első két predikátum viszonyát fejezi ki („*x minden lehetséges értéke számára, ha x görög, akkor x halandó*”), a másik egy szubjektumnak tulajdonít predikátumot.⁶⁶ Arisztotelész csak egy lépésre állt a megoldástól, de a kor gondolkodása szilárd falként állt a megoldás és ő közé.⁶⁷ A nagy logikus a kulcs és a zár egymáshoz tartozására nem jött rá. Hiányzott számára az a háromezer éves fejlődés, amelyben létrejött az a beszéd- és cselekvés-univerzum, amelyben a megoldás feltételei kitermelődtek.⁶⁸ Az Arisztotelész által észrevett „*minden*”, a „*mindenki*” kétértelműségét csak a modern logika aknázhatta ki.

A matematikai és a logikai válság tömör és érzékletes képét festette meg Marleau-Ponty: „*Epimenides azt mondta 'Minden krétai hazug és mindig hazudik.'* De Epimenides

maga is krétai volt. Ha tehát igazat mondott: hazudott; ha pedig hazudott: lehet, hogy igazat mondott... Az 1870-es években a német Georg Cantor, lerakva a 'halmazelméletnek', a matematika jövője kulcsfejezetének alapjait, a lángész merészségével magukról a végtelen számú elemből álló csoportokról, 'halmazokról' kezdett elmélkedni, – például az egész számok összegéről, vagy valamely egyenes valamennyi pontjának összegéről. Ez azt jelentette, hogy eleve feltette, hogy a tényleges, adott, végtelen, minden valószínűség ellenére, a megértés tárgya lehet. 'En az összességet szakadéknak képzelem' mondotta maga Cantor; és vállalkozása, hogy ezeket a szakadékokat kikutatja, rendkívül termékenynek, de egyúttal roppant nyugtalanítóan is bizonyult. Mert meglepetéstől meglepetésig és rejtélyig törve előre a végtelen utasai csakhamar paradoxonba ütköztek és a 'szakadék' mélyén csak Epimenidész-szel találkoztak és a kérdéssel: 'mi az igazság?'⁶⁹

Paradoxon – a kígyó önmaga farkába harap: Epimenidésztől Epimenidészhez vezetett az út. Mindössze egy kurta mondat – „Minden krétai mindig hazudik” – és évezredekre szóló logikai gyúanyagot szolgáltatott. Természetesen Epimenidész paradoxona úgy viszonylik a Russell-Zermelo paradoxonhoz, mint Héron *aeolipilje* Watt *gőzgépéhez*. Az ókor a paradoxonokkal éppen úgy nem tudott mit kezdeni, mint Héron gőzmasinájával. A történelem kései igazságot szolgáltatott az elfelejtett és kinevetett bölcs kurésznek, a logikai paradoxon felfedezőjének.

A KURÉSZ ÉS A SZENT TALÁLKOZÁSA

„A paradoxon nem mindig valótlanság” – figyelmeztet Diderot.⁷⁰ A paradoxonok a kor alapvető tényeiből és élményeiből nőnek ki, amikor azelőtt semmire se becsült jószágok és vágyak lesznek értékes javakká, az igazságtalanság válik igazzá és az igazság igazságtalansággá, a kor ellentmondásai közvetlenül és agresszívan a felszínre törnek, az értékek elértéktelenednek. Minden más, mint aminek látszik. A viszonyoknak önmagukból való kifordulásának elemi élményéből fakadt és fakad a dolgok és a szavak kollíziója.

A XX. század nemcsak a politikai krízisek, háborúk, forradalmak és ellenforradalmak kora, csapdahelyzetük mutatják korunk paradoxonikus helyzetét. McCarthy és Berija, az elvakult ateisták templomrombolásai és a fajvédők vérgőzös holokausztja felerősíti a paradoxonnak mind az *epimenidészi*, mind pedig a *páli* értelmezését. De mit érthetett rajta az egyik, s mit a másik?

Mert mi is kötheti össze a knósszoszi pásztort és a kilikiai sátorkészítőt?

Hacsak az nem, hogy mindketten kiemelkedtek közösségükből, a „mágus” Epimenidész kiérdemelte a „bölcs” megtiszteltető címét, Pált pedig „szent”-ként tiszteli a keresztény világ.

Mi kötheti össze az isteni férfiút, a kurészt és a szentet, az apostolt?

Hacsak nem Kréta, az, hogy Epimenidész Kréta szülőtte és kurésze, Pál pedig térített Krétán, és ott működött a keresztény gyülekezet vezetőjeként kedves tanítványa, Titusz, akivel élénk levelezésben állt. Pál krétai kötődése nyomán építette be a keresztény hagyományba Epimenidész két tételét: „Mi is az ő nemzetségéből valók vagyunk.” és „Minden krétai mindig hazudik!”

Mi kötheti össze a phaisztoszi krétait és a tarszoszi rómaid, az?

Hacsak az nem, hogy mindketten életük egy jelentős szakaszát Athénben töltötték. A római uralom alatt élő város ugyan megmaradt a világ legtündöklősebb városának, de régi dicsőnek csak maradványait őrizte meg.

Mert mi is kötheti össze a politeista, pogány Epimenidészt és a monoteista, zsidó-keresztény Pált?

Hacsak az nem, hogy mind Epimenidész, mind Pál a maga idejében vallási reformátorként működött. Az egyik az olimposzi istenvilágot humanizálta, a másik a kereszténységet a zsidó messiás-vallásból a birodalom egyetemes vallásává tette. Ezzel ők az európai hagyomány meghatározó szellemi szereplői.

És mi kötheti össze az i. e. hetedik századi kurészt, az i. sz. első századi szentet és a huszadik századi filozófust?

Azokról, akikről úgy tűnt, hogy kizárják egymást, vagy a legjobb esetben indifferensek egymáshoz, azokat a történelem csele elszakíthatatlanul összekötötte. Így kerülnek egy gyékényre a hazug-paradoxon vallási-ideológiai-filozófiai ki- és felhasználásában a *politeista* mágus és a *monoteista* próféta, valamint az *ateista* filozófus.

JEGYZETEK

Vö. Russell: Filozófiai fjlődésem. Gondolat Kiadó. 1968. 13. old.

² Plut. Szolón 12 (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. 1. köt. Magyar Helikon. 1978. Továbbiakban: Plut.)

³ Vö. Platón: Törvények. 642d (In: Platón: Összes művei. 1-3. köt. Európa Könyvkiadó. 1984.). Diog. Laert. I,10. (Diogenész Laertiosz: A filozófiában jeleskedők élete és nézetei. I-V. Jel Könyvkiadó. 1. köt. 2005. Továbbiakban: Diog. Laert.)

⁴ Aiakosz Ókeanosz és Téthusz dédunokája, Aszóposz folyamisten unokája, Zeusz és Aigina nimfa fia, esőcsináló mágus, Aigina-szigeti király, aki alattvalóit a hangyák emberekké válásának köszönheti (műrmidónok), majd az alvilág egyik bírja vagy kapusa.

⁵ Kurészek természeti erőket megtestesítő démonok, Zeusz papjai, akik a vajúdó Rhea földre mélyedő ujjai („*Daktyloi Idaioi*”) nyomán születtek (vö. Kerényi Károly: Történetek az istenekről és az emberiségről. In: Uő. Görög mitológia. Gondolat Könyvkiadó. 1977. 60-61. old.). Minotaurusz labirintusa, Epimenidész, Epameinondász és Endümmiön barlangja a halállal, de Zeusz és Eileithüiaé a születéssel, az étellel függ össze. Születés és halál, alvás és ébredés a természet körforgásának isteneinek mutatja őket (Sztrabón X. 3,7; X. 3,11; Strabón: Geógraphika. Gondolat Könyvkiadó. 1977. A továbbiakban: Sztrabón)

⁶ Ez misztikus szabvány. Endümmiön, éliszi pásztor király Zeusz és Kalüké nimfa gyermeke, aki Latmosz-hegy barlangjában aludta örök álmát. Kandiai Epameinondász krétai, pásztor, hosszú álom utáni ébredt. Rokona, knosszoszi Kleiniasz, Magnészia alkotmányát dolgozta ki (vö. Platón: Törvények. 772e. A „*hét alvó szent*”) (Dénes, János, Konstatntin, Malchus, Martian, Maximianus, Serapion) 251-től 447-ig aludt egy barlangban.

⁷ Vö. Empedoklész B 113. In: Görög gondolkodók. 2. köt. Empedoklészről Démokritoszig. Kossuth Könyvkiadó 1992.

⁸ „*mágusoknak hitték hajdan Epimenidést*” (Apuleius: A mágiáról. 27. In: Uő. A világról. Szónoki és filozófiai művek. Magyar Könyvklub. 2003.). Alexandriai Kelemen szerint „*némelyek azt mondják, a hét bölcs közé tartozott*” (Kelemen, Alexandriai Szt.: Stromata. I,59. In: Görög gondolkodók. 3. köt. A cinikus és a megarai filozófia. Kossuth Könyvkiadó 1994.)

⁹ Vö. Diog. Laert. I,10. Emlékeztet a zsidó Sámson és a megarai Niszosz szentségére.

¹⁰ „*egyedülálló sajátossága, hogy halála után kiderült, egész testét tetoválások borították. Egyedülálló, mert a görögök a tetoválótú csakis rabszolgák megbélyegzésére használták. Lehet ez jele annak, hogy isten szolgájának ajánlotta fel magát, de egy archaikus görög számára inkább Thrákiára utalhatott, ahol minden jobb embernek volt tetoválása*”. (Dodds: A görögség és az irracionális. Gond-Palatinus. 2002. 123-124. old.)

¹¹ Elsőként Xenophanész említi: „*Hallomása szerint Epimenidész százötvennégy évig élt*” (Xenophanész: Töredékek. B 20. In: Görög gondolkodók. 1. köt. Thalészról Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó 1992. Továbbiakban: Xenophanész)

¹² Fourier a 2200-ban bekövetkező második teremtés, a kilencedik korszak kezdetét „*epimenidészi ébredés*”-nek nevezi (vö. Fourier: A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete. Gondolat Könyvkiadó. 1977. 446. old.)

¹³ Pontos képet ad erről Falus Róbert: „*Hellyel-közzel Hésziodosz hatása sejthető e költők – elsősorban Epimenidész – világfelfogásában, ám ha az olümposzi vallás sok fikcióját megtartották is, a hivatalos kultusztól merően különbözött az általuk terjesztett hit*.” (Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Gondolat Könyvkiadó. 1976. 132. old.)

¹⁴ Vö. Plut. Szolón 12. Háta mögött a befolyásos Kréta, a kurészek nemzetközi kapcsolata, katonai képzettségük és jogi műveltségük biztosítékul szolgált arra, hogy küldetésének eleget tud tenni. Közvetítésével Athén és Knösszosz között szövetség jött létre, Drakón reformjait lendítette, Szolón törvényhozását egyengette.

¹⁵ Arisztotelész: Az athéni állam. I. In: Államéletrajzok. Arisztotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródész Attikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998.)

¹⁶ Urginea maritima, a Scilla ökölnyi, nyálkás, kesernyés és csipős hagymája termékenységfokozó, vizelethajtó, szíverősítő.

¹⁷ Hegyi Dolores: Görög vallástörténeti chrestomathia. Osiris Kiadó. 2003. 130. old. Démoszthenész írja a tisztítási szertartásról: „*Mikor aztán férfivá cseperedtél, a te dolgod volt fölolvadni a szertartási könyveket, míg anyád a fölavatásokat végezte; de egyéb műveleteiben is segédkeztél neki. Ejszakánként fölboroztad és fölboroztad, meg tisztogattad a fölavatandókat: végigszíroztad őket agyaggal meg korpával, s e tisztítás után fölállítva őket elmondattad velük, hogy: 'menekültem a rossztól, jobbra találtam*...” (Démoszthenész: A koszorú. 259. Magyar Helikon. 1975.). A tisztító ritust „*kultikus mágiának is nevezhetnők... ősi tón-attikai ünnephez, a Thargéliához kapcsolódott, s lényegében a vallástörténetből jól ismert 'bűnbak' képzete volt a 'szokásnak'. A közösség egy megtisztító, bajelhárító szertartással átviszi bűneit egy áldozatul kiszemelt (emberi, később állati) képviselőjére... A ritusnak itt elbeszél formája – ha akarom: mágia, ha nem akarom: nem mágia, hanem kultusz. Célal bír: dögvész, éhínség vagy más, a várost sújtó csapás elhárítása miatt üzik – ez a mágiához közeli, a mágiának régibb típusához, a közösségi varázslathoz, mivel közösség mutatja be, közösség érdekében.*” (Zolnay Vilmos: A művészetek eredete. (Pokoljárás). Magvető Kiadó. 2. kiad. 1983. 409-410. old.)

¹⁸ Plut. Szolón 12

¹⁹ Kelemen, Alexandriai Szt. I,59. In: Görög gondolkodók. 3. köt. A cinikus és a megarai filozófia. Kossuth Könyvkiadó. 1994.

²⁰ Goethe: A bölcsék és az emberek. In: Uő. Válogatott művei. Versek. Európa Könyvkiadó. 1963. 19. old.

²¹ Hegel: A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata. 189. § Akadémia Kiadó. 2. kiad. 1983.

²² Weber: A nem legitim uralom. In: Uő. Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1970. 244. old. Berzsenyi is ebben látta a mezőgazdaság virágzását: „*Legszorosabb és legjobb egyesület lenne pedig az: midőn a nép... még konyhát és asztalt is közöset tartana, s azért magából egy nagy háznépét formálna*.” (Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. In: Uő. Minden munkája. Bolyai Akadémia. 1943. 175. old.). Epimenidész tanítása a magyar utópiák egyik forrása.

²³ Mások kilikai Aratusznak, vagy a sztoikus Kleantésznek tulajdonítják a töredéket. A parmenidészi „*doxa problémája megoldhatatlan paradoxonba fullad, melynek alapszerkezete azonos a 'hazug krétai' problémájával*.” (Bodnár M. István: Parmenidész igazolása. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1986. 3-4. sz. 286. old.). A paradoxon felfedezőjének Gorgiaszt tartják (vö. Gorgiasz A 1 In: A szofista filozófia. Szövegyűjtemény. Atlantisz Könyvkiadó. 1993.) Ráérzett a fonák szerkezetére Szimónidész is: „*Phokylidész ezt mondta: a lerostát gonoszak mind, / Csak Prokleés egyedül nem,*

pedig ő lerosi.” (Idézi Sztrabón X. 5,12)

²⁴ Kallimakhosz: Zeuszhöz. 6-9. In: Kallimakhosz himnuszai. Magyar Helikon. 1976.

²⁵ Athénagoras: Kérvénye a keresztények ügyében. 30. In: A II. századi görög apologéták. Szent István Társulat. 1984.

²⁶ Athénagoras: Kérvénye a keresztények ügyében. 30.

²⁷ Rousseau: A társadalmi szerződés. Bibliotheca. é. n. 146. old.

²⁸ Plut. Thészeusz 23. Hobbes változata: „*Ha e hajóban az összes deszkákat fokozatosan újakkal cserélik ki, a hajó számszerűen ugyanaz marad, de ha valaki megőrizné a kiszedett régi deszkákat, majd pedig az eredeti rendben egyesítve ezeket, hajót építene belőlük, ez a hajó is kétségkívül ugyanaz lenne mennyiségileg, mint az eredeti. Ebben az esetben szám szerint két azonos hajónk lenne, ami abszurdum.*” (idézi Ujemov: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok. Kossuth Könyvkiadó 1966. 17. old.)

²⁹ Íl VI,146-149. (Homérosz: Iliász. In: Uő. Iliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. Továbbiakban: Íl.)

³⁰ Idézi Cicero: Lucullus. XXX,96. In: Antik szkepticizmus. Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek. Atlantisz. 1998.

³¹ A problémára kérdez rá Gellius: „*ha hazug vagyok és azt mondom magamról, hogy igazat mondok, hazudom-e, vagy igazat mondok?*” (Gellius: Attikai éjszakák. XVIII. 2. 10. In: Sztoikus etikai antológia. Gondolat Könyvkiadó. 1983.)

³² Diog. Laert. I,10

³³ Így nevezi őt Nyíri Tamás (vö. dr. Nyíri Tamás: A keresztény Odüsszeusz. In: Beszélgetések a bibliáról. Mítoszok és legendák a bibliában. Szerk. Rapcsányi László. RTF-Minerv. 2. kiad. 1984.)

³⁴ Vö. ApCsel 17,18 (Katolikus Biblia. In: BIBLIA 5.0. Kilenc bibliafordítás teljes szövegű Folio Views adatbázisa. Kiadja az Arcanum DataBases KFT. CD-ROM Kiadás. 1997.)

³⁵ „*Ilyen oltárt nem találtak még, de ez nem mond semmit sem. Antik írók szerint volt ilyen oltár, mely az Athénbe vezető egyik úton volt, igaz, hogy többes számban állt rajta a felirat, de Pál alakíthatta az idézetet, ahogy neki jobban megfelelt.*” (Jegyzetek: ApCsel 17,22-34 In: Jegyzetek a katolikus Bibliához. In: BIBLIA 5.0 Kilenc bibliafordítás teljes szövegű Folio Views adatbázisa. Arcanum DataBases Kft. Kiadása 1997.” Továbbiakban „Jegyzetek”))

³⁶ Lukács György a poliszban látja, „*azt a csábító erőt, mely még a halott görögségben is megvolt, melynek luciferien vakító fénye újra meg újra elfeledtette a világ gyógyíthatatlan meghasonlásait, és új, de a világ új lényegének ellentmondó és ezért mindig újra széthulló egységekről engedett álmodni. Így lett az egyházból új polisz... a világ újra kerek lett, áttekinthetővé és teljessé vált... és új, de nem kevésbé színes és teljes egyensúlyt tett lehetővé, mint a görögöké volt: az inadekvát, a különmű intenzitások egyensúlyát.*” (Lukács György: A regény elmélete. Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról. In: Uő. A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete. Ifjúkori művek. Magvető Kiadó. 1975. 499-500. old. (Az én kiemelésem – EKO)

³⁷ Idézett Menander (i. e. 342-291) görög költőtől (vö. 1Kor 15.32) és két helyen Epimenidésztől.

³⁸ Od I,28 (Homérosz: Odüsszeia. In: Uő. Iliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. Továbbiakban: Od.)

³⁹ Theog 47-49. L. még 468-459. (Hésziodosz: Istenek születése. In: Uő. Istenek születése, Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976. Továbbiakban: Theog)

⁴⁰ Erga 108. (Hésziodosz: Munkák és napok. In: Uő. Istenek születése, Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976. Továbbiakban: Erga)

⁴¹ Orphikus himnuszok. A földhöz. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 590. old.

⁴² Xenophanész. B 23 In: Görög gondolkodók. 1. köt. Thalészától Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó 1992.

⁴³ Epimenidész „*találó*” paradoxonát Janus Pannonius Lando krétai érseknek címezte, aki „*nem Krétán született, de a krétaiak előjárója – nem is annyira a hierarchiában, mint a hazugságban!*” (Janus Pannonius: Galeotto Marzióhoz. In: Uő. Beszédék, levelek. Magvető Kiadó. 1983. 56. old.)

⁴⁴ Károli Gáspár fordításában jobban érezni a gondolati rokonságot: „*Vajjon azoknak hitetlensége nem teszi-e hiábavalóvá az Istennek hűségét? Távol legyen. Sőt inkább az Isten legyen igaz, minden ember pedig hazug.*” (Róm 3,3-4 In: Károli Gáspár fordítása. Két ablakos hivatkozással. BIBLIA 5.0. Kilenc bibliafordítás teljes szövegű Folio Views adatbázisa. Kiadja az Arcanum DataBases KFT. CD-ROM Kiadás. 1997.))

⁴⁵ Lukács György: A regény elmélete. 494. old. Ő későbbi időre datálja a görög paradoxon kialakulását: „*Új, paradox görögség keletkezett*” a kereszténységben, az egyház megszerveződésében. (vö. i. m. 500. old.)

⁴⁶ Újabbban Luhmann vet fel ismeretelméleti és morálparadoxonokat. (vö. Luhmann: A konstruktivizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradt realitás. In: Uő. Látom azt, amit te nem látsz. Osiris-Gond. 1999. 60-107. old.)

⁴⁷ Íl IX,312-313.

⁴⁸ Arisztotelész: Poétika. 1460a. Kossuth Könyvkiadó 1992. Odüsszeusz krétainak adja ki magát, tehát hazudik, ugyanakkor önmagáról igazságot állít (vö. Od XIX, 165-202.), s a konklúzió: „*Sok hazugot mondott, mi olyan volt, mint az igazság.*” (Od XIX,203)

⁴⁹ Vö. Tóth Imre: Matematika és gondolkodás. Valóság. 1963. 6. sz. 42. old.

⁵⁰ Od IX,252

⁵¹ Od IX,366-367.

⁵² Od XIX,203

⁵³ Vö. Tóth Imre: Matematika és szabadság. Valóság. 1986. 11. sz. 47. old.

⁵⁴ Platón: Állam. 598bc

⁵⁵ Kallimakhosz: Zeuszhöz. 65. In: Kallimakhosz himnuszai. Magyar Helikon. 1976.

⁵⁶ Lukianosz: Igaz történetek. II. 4. A Boldogok Szigete. In: Uő. Összes művei. 1. köt. Magyar Helikon. 1974.

⁵⁷ Erga 40

⁵⁸ Vö. Diog. Laert. I,4. „*nem ismerték a hésziodoszi bölcs mondást, hogy a fél gyakran több az egésznél? (Midőn ártalmas az egész megismerése, a fél pedig éppen megfelelő, ilyenkor gondolta a költő többnek a mérsékeltet a mértéktelennél, mert az a jobb.)*” (Törvények. 690e)

⁵⁹ Szabó Árpád: A görög matematika. Tudománytörténeti visszapillantás. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület. é. n. 180. old.

⁶⁰ Vö. Szabó Árpád: A görög matematika. 59-72. és 112-118. old. „Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, a 8. axióma és a velük rokon sztereotíp fordulat relatív kronológiáját. Kérdés ti., vajon csakugyan előbb találták-e meg a sztereotíp formulát, és csak később absztrahálták belőle az axiómát magát..., vagy inkább mégis megfordítva: nem a későbbi sztereotíp formula származik-e a régebbi axiómából?” (i. m. 63. old.). Szabó az axiómát véli régebbinek.

⁶¹ „Mind 'posztulátumai', mind 'axiómái' (vagy 'közönséges fogalmai') olyan merész, provokatív állítások voltak, amelyek kihívást jelentettek Parmenidészsel és Zénonnal szemben, akiknek tanai szerint ezek a 'posztulátumok' nemcsak hamisak, hanem logikailag is hibásak, felfoghatatlanok lettek volna. Csak később kezdték a 'posztulátumokat' vitathatatlanul igaznak, a merész Parmenidész-ellenes 'axiómákat' (például: 'az egész nagyobb, mint a rész') annyira triviálisnak tartani, hogy a későbbi bizonyításelemzésekből kihagyták őket, és 'rejtett lemmákká' váltak. Ez a folyamat Arisztotelésszel kezdődött: ő Zénont házsártos különcnek, érvelését 'szofisztikának' minősítette... Szabó felhívta a figyelmet arra, hogy Euklidész idejében az 'axióma' – a 'posztulátumhoz' hasonlóan – olyan, a kritikus dialógusban (dialektikában) felvetett állítást jelentett, amelynek következményeit **anélkül** kellett ellenőrizni, hogy az állítást a vitapartner igaznak fogadta volna el. A történelem ironiája, hogy a jelentését a feje tetejére állították.” (Lakatos Imre: Bizonyítások és cáfolatok. A matematikai felfedezés logikája. Gondolat Könyvkiadó. 1981. 80. old.)

⁶² „A gondolati analízis – hangsúlyozza Naan – azt mutatja, hogy az ismeretek minden adott szintjén Zénón csakugyan '99 százalékig' megcáfolható; 'csak' egy százalék marad hátra. Am később kiderül, hogy ebben az egy százalékban van az egész sava-borsa, újabb ellentmondások és újabb ismeretek csírája.” (Naan: A végtelenség fogalma a matematikában és a kozmológiában. In: Végtelenség és világegyetem. Gondolat Könyvkiadó. 1974. 12. old.)

⁶³ Diderot feldolgozott egy Aiszóposznak tulajdonított paradoxonikus anekdotát: „Xanthippé, a gazdája, egy estén... így szólt hozzá: Aiszoposz menj a fürdőbe, ha kevesen vannak, akkor fürödni fogunk... Aiszoposz elindult. Útközben egy athéni őrjáráttal találkozott: Hová mégy? – Hogy hová megyek? – felelte Aiszoposz – azt én nem tudom. – Nem tudod? Lódulsz a tömlőcbe! – No ugye – mondta Aiszoposz – hát nem megmondtam, hogy nem tudom, hová megyek? A fürdőbe akartam menni, s lám, tömlőcbe megyek” (Diderot: Mindenmindegy Jakab meg a gazdája. In: Uő. Mindenmindegy Jakab meg a gazdája. Rameau unokaöccse. Európa Könyvkiadó. 1960. 45. old.)

⁶⁴ Platón: Parmenidész. 162b

⁶⁵ Arisztotelész: Politika. 1261b. Gondolat Kiadó. 2. kiad. 1984.

⁶⁶ Vö. Russell: Filozófiai fejlődésem. Gondolat Könyvkiadó. 1968. 95-96. old.

⁶⁷ Az egocentrikus kijelentésekről veti fel Ivanov: „A nem igazat mondó személy paradoxona abban rejlik, hogy 'Ez az állítás, amit én most kijelentek, hamis' állítása egyidejűleg igaz és hamis is... a természetes nyelvben a paradoxon az ez, én, most egocentrikus szavaktól függ, amelyek összekuszálják a kijelentés értelmét... A nem igazat mondó személy mai modern megfogalmazása azonos Tyutsev aforizmájával: 'A kinyilatkoztatott gondolat hamis'. Az 'En hazug ember vagyok' kijelentésben a paradoxon explicit formában még nem jelenik meg (mivel a hazug ember egyszer igazat is mondhatna). De mivel a természetes nyelvben annak szubjektív mivolta miatt minden Θ állításhoz hozzá lehet kapcsolni, hogy 'En állítom, hogy Θ ', ez a kijelentés a nyelvi szabályok szerint egyenértékűnek bizonyul az 'En állítom, hogy én hazug ember vagyok' kijelentéssel. – Ebből látható, hogy a természetes nyelvben a paradoxont a nyelv szubjektivitása hívja életre, amelynek következtében magában a kijelentésben benne foglaltatik – az egocentrikus szavakon keresztül – az önmagára történő utalás.” (Ivanov: Páros és páratlan. Kozmosz Könyvek. E. n. 201-202. old.)

⁶⁸ „A tudomány olyan pozícióból végzi megfigyeléseit és számításait, dolgozza ki elméleteit, amely ezen az univerzumon belül esik. A Galilei-megfigyelte csillagok a klasszikus ókorban is ugyanazok voltak, de a másfajta beszéd- és cselekvésuniverzum – röviden a másfajta társadalmi realitás – új irányt és hatóteret nyitott a megfigyelés számára s új lehetőségeket teremtett a megfigyelt adatok elrendezésére.” (Marcuse: Az egydimenziós ember. Kossuth Könyvkiadó 1990. 180. old.)

⁶⁹ Marleau-Ponty: A matematikai és fizikai tudományok. In: Korunk szellemi körképe. Occidental Press. 5. kiad. Washington. 1966. 376. old. Epimenidészre utal Fehér Márta, Hársing László: A tudományos problémától az elméletig. Kossuth Könyvkiadó 1977. 50. old. Értékelés a paradoxonokról: „A századforduló táján fölmerült paradoxonok ugyanis az addigi matematikai logika és halmazelmélet tarthatatlanságára mutattak rá... A paradoxonok kiküszöbölése azonban – mindenki által elfogadható módon – a mai napig sem sikerült.” (Grolmusz Vince: A matematikai szigorúságról. Magyar Filozófiai Szemle. 1992. 1-2. sz. 15. old.). Sikere esetén az abszolút tudás birtokába kerülnénk, a megismerésnek vége szakadna.

⁷⁰ Diderot: Mindenmindegy Jakab meg a gazdája. 51. old.